

אליעזר לאוני

בצל קדמוניות-העיר

א. בית-הקברות הישן

ב"המליץ" משנת תרנ"ג, 9 בפברואר 1893, אנו קוראים: "מתי באו אחינו בני-ישראל לגור ולהשתקע בעיר הזאת לא נודע לאיש מכל יושבי-העיר, כי פנקסים ישנים אשר מפיהם אולי יכולנו להציל דבר-מה אינם נמצאים פה, יען כי בהשריפה הגדולה והנוראה אשר התחוללה על ראש העיר לפני שלושים ושש שנים (בשנת 1857) וכל בתיה ובתי-תפילותיה עלו על המוקד — נשרפו גם הפנקסים.

אולם, כפי שמשערים נאחזו היהודים בזה לערך חמש-מאות שנה קודם, ואם כי אין ראיה לדבר זכר לדבר יש, ועדות המה גלי-הקברים ושרידי מצבות-עתיקות, הנמצאות בחצר-המות פה, כי בשדה-הקברות הישן נושן (שלושה בתי-קברות ישנם פה: חדש, ישן וישן נושן) נשארו עד היום מצבות עתיקות אשר עברו עליהן שלוש-מאות שנה ויותר, ובלי תפונה אלה אשר התעתדו לגלים ותהיינה למעי-מפלה הוא מרוב שנים אשר עברו עליהן, ויוכל היות כי הנה הן הראשונות שהוקמו בשדה-הקברות בראשית העת אשר היהודים נאחזו בה". בית-הקברות הישן הוא המקור היחיד, כמעט, שניתן ללמוד ממנו טיבה ומהותה של העיר. המוניטין שלה טבועים וחקוקים בפליאוליטים, במצבות ישנות-נושנות, בגוילים אלה צרור ואגור חומר קמאי, ראשוני, על דורות חכמים וסופרים שחיו בעירנו.

ואם כי בשנת 1857 פקדה שריפה איומה את העיר ואכלה את כל החומר ההיסטורי — נשארו, בכל זאת, לפליטה "פנקס החברה קדישא" וחלק מהמצבות הקדומות.

ב"פנקס" זה משנת תפ"ב (1722) אנו קוראים סקירה תמציתית על קדמוניות העיר. ההיסטוריון של ה"חברה קדישא" כותב: "עיר קאָוועל היא עיר עתיקת-יומין כיתר הערים הסמוכות בפלך ווהלין, אשר בה ישבו מלפנים רבנים גאוני-ישראל, ראשי-ישיבות בדור ההוא. הגאון גדול בדורו, רבי יצחק בן הגדול הגאון בדורו רבי נתן בהר"ר (בן הרב רבי) שמשון שפירא היה ראש-הישיבה בקהילה קדושה "קאבלא" קרוב לשנת של"ז (1577); כן הרב הגאון, הגדול, החסיד מו"ה (מורנו הרב) יהודה יודל בעה"מ (בעל-המחבר) ספר "קול יהודה" היה אב"ד (אב בית-דין) בעיר הזאת והגאון הגדול, מופת-הדור, מו"ה יוסף

יאסקי אב"ד ור"מ (ריש"מתיבתא) דקהלה קדושה דובנא רבתי בעהמ"ס (בעל מחבר ספר) „יסוד יוסף“ היה אחד מבניו, מארבעה ארזים שנטע בישראל, ארזי-הלבנון, אדירי-התורה.

אך, לדאבון לבנו נאבדו מצבותיהם משדה-הקברות, מפני שמנהג העיר הזאת להקים מצבות-זכרון אך מעץ.

מסקירה היסטורית קצרה זו אנו למדים, מה היו אבני-השתיה שמהן הושתת הישוב היהודי בעיר: רבנים, גאונים, מופתי-הדור, חכמים, מחברי-ספרים, והקדום שבהם היה ראש-הישיבה רב שמשון שפירא, שחי לפני 379 שנה. אך הרב זה לא היה הדמיורג — בורא עולם-הרוח של עירנו. קדמו לו חכמים גדולים ששמותיהם אבדו, משום שבשנים קדמוניות לא נהגו בקובל לבנות גויל-גזית, אלא הציבו מצבות-עץ, ששן-הזמן עשתה בהן שמות.

הפליאו-ליטוגרפיה, כלומר, חקיקת הנוסח במצבות קדומות מענינת מצד עצמה, כי ממנה אנו למדים מה היה נוסח המצבה בדורות עברו; אך עיקר ערכה וחשיבותה בכך, שהיא מאפשרת לנו לשקם ולשחזר, במידת-מה, את הדיוקן הרוחני של העיר במאות הראשונות לקיומה.

אנו מביאים כאן מספר מצבות עתיקות מבית-הקברות הישן, שרבה היא חשיבותן ללימוד העבר של עירנו.

פ"נ

הרב שמואל. החוזר בשלום
שופט את ישראל וכל רמזא תיוא
נעלם מרגניתא דלית ביה טימא
ודלים. מו"ה מרנא ורבנן הגאון
החסיד המופלג מו"ה שמואל
בהרב ה"ה מו"ה מרדכי מרגלית
ענבנ"ע ביום א' אלול שנת תצד"לית
לפ"ק. תנצב"ה.

(הסברת נוסח המצבה: הרב שמואל. החוזר בשלום שופט את ישראל ויודע כל רמזא אות נעלמת, מרגלית שאין לה שחי. מורנו הרב מרנא ורבנן הגאון החסיד המופלג מורנו הרב שמואל בן הרב האשל הגדול מורנו הרב מרדכי מרגלית. עלתה נשמתו בטהרה נוחו עדן ביום א' אלול שנת תצ"ד לפרט קטן (כלומר, בלי ה' אלפים) תהא נשמתו צרורה בצרור החיים).

הרב הזה, שיתכן והיה בנו של הרב מרגלית המפורסם נפטר בשנת 1733, כלומר, לפני 223 שנה.

פ"ג

עלה לשיבה עליונה למנוחה עליונה
כבוד הרב המה"ג¹ המפורסם ישעיה
בהרב ה"ה² מו"ה³ נתן נטע ז"ל.
נאסף אל קדושיו ושובה אל אלוהים
נפשו ביום א' בשבת עשרה ימים
לחודש סיון שנת ה' אלפים תפ"ד.
היום זעם ועברה ובצרור־החיים
תהא נפשו צרורה ובסתר עליון
בצל שדי יתלונן עד ביאת...

הנוסח החקוק במצבה נפסק במלה "ביאת", כי השאר נטבע באדמה. הרב
הזה נפטר בשנת 1723, כלומר, לפני 233 שנה.

פה נטמנה

האשה הרבנית והחסידה
מ' יענטה בת מו"ה שניאור
פייבוש. נפטרה י"ב כסלו תק"ו
לפ"ק ובתה הצנועה מרת לאה
בת שמעון נפטרה יום...

השאר מחוק, ואפשר רק ללמוד מזה, שהרב הזה היה שמו שמעון. הרבנית
הזאת, בת הרב שניאור־פייבוש, נפטרה בשנת 1745, כלומר, לפני 211 שנה.

בשנת שע"ב לפ"ק

בזאת יבא אהרן בן מו"ה
ר' יצחק ז"ל אל הקודש ז' ניסן
החודש הזה לכם יהיה לאות
הנקרא ראשון לחדשי השנה לחקור
ולדרוש אשר בו נטמן זה האיש
חסיד מנהיג וראש ד"ע⁴

השאר שקוע באדמה. לפי המצבה נראה, כי הוא היה אחד מהמפרנסים
בעת ההיא. אך בגלל השורות השקועות באדמה לא ניתן לזהות את מקום־הולדתו.
מצבה זו היא משנת שע"ב, כלומר, 1611, הוה־אומר לפני 345 שנה.

1. המה"ג — המאור הגדול ; 2. ה"ה — האשל הגדול ; 3. מו"ה — מורנו הרב.
4. ד"ע — דורות־עולם.

פ"ג

אברך

על דא ודא קא בכינא
להאי שופרא דבלי בארעא
הרבני המופלא מו"ה יהודה
ליב בן המופלא מו"ה אהרן
נבג"מ י"ג טבת שנת תק"ט תנצב"ה
נכד הגאון דמרדכי...

(הסברת נוסח המצבה: פה נטמן אברך. על זה אנו בוכים,
על יופי זה הנרקב באדמה. הרבני המופלא מורנו הרב יהודה
ליב בן המופלא מורנו הרב אהרן נשמתו בן מנוחתה).

גם מצבה זו היתה שקועה כבר בשנת 1900 חציה באדמה ולא ניתן
להעתיק כל"מה שחקוק בה. המצבה היא משנת תק"ט, כלומר, 1748, הוה"אומר,
לפני 208 שנה.

פ"ד

ותמת מרים ותק' ¹ בת
דיין צדק מו" ² חיים הלוי
ז"ל י"ב ניסן שנת תקפ"ח
תנצב"ה

והיא בת הסו"ד ³ הר' חיים הלוי

המצבה הזאת עמדה על-יד השטיבל ועל-ידה נמצאו עוד מצבות. לפי
כל הסמנים היה שם מלפנים מבחר-הקברים. המצבה היא משנת תקפ"ח (1827),
כלומר, לפני 129 שנה.

מצבות אלו מאשרות את המסורת של זקני-העיר, כי בדורות עברו היתה
העיר מאוכלסת אוכלוסיה רבה של חכמים וגאונים, שכונו בשם "חכמי-קובל".
העיר היתה מטרופולין של תורה וחכמה. על כס-הרבנות ישבו גאוני-ארץ
מופלגים.

המגיד הגדול ז"ל, רבי אברהם מטריסק, בעל הספר "מגן אברהם", הפליג
בשבחם של חכמי-קובל ואמר: "בשני בתי-הקברות הישנים בקובל אפשר לברור
ע"ב סנהדרין, כי בעפרם טמונים ואצורים חכמים, נבונים וגאונים".
אם, אפילו, נניח שהמגיד מטריסק התכון לסנהדרין קטנה בלבד, שהיתה

1. ותק' — ותקבר; 2. מו" — מורנו; 3. הסו"ד — הספרא ודינא.

שלעשרים ושלוש, ולא לסנהדרין גדולה שהיתה שלשבעים ואחד — אף אז
מעידים דברי הצדיק, שהעיר היתה מלאה חכמים וסופרים.

הרב ד"ר מיכאל גרייבר

על קובל (קאוולע) עיר-מולדתי (פרקי זכרונות ורשימות)

בנבכי-העבר

מתוך מחשכי-העננים, המאפילים בימינו על שמי מזרח-אירופה, בוקעות לעיני, לפעמים, קרני-נהרה וזהר. הן עולות ומתעצמות לפלגי-זכרונות על חיים יהודיים למופת, תמימים וצנועים, שקטים וישרים בקובל, היא קאוולע, עיר מולדתי.

בדומה לחיי רוב מנין ובנין של ישראל בערים ובעירות רוסיה, ווהליניה, ליטא ופולין, היוו חיים אלה מהרבה בחינות, ובעיקר מבחינה מוסרית, אהבת-הזולת ועזרה הדדית, את ההיפך הגמור לחיי-הגויים הנוצרים בארצות ההן. זוכרני את קובל משחר ילדותי, בשנות הששים למאה השביעית באלף הששי ליצירה ובתחילת המאה העשרים למספרם לזכר „אותו האיש“, העקובה מדם ישראל, מקשינוב ועד טבח היטלר הרוצח, ימח שמו וזכרו.

פנקס עתיק היה קים בקובל ושמור ב„חברה-קדישא“ שם. הסופר אנסקי-רפפורט בקר בקובל ועיין בו הרבה. בבית-העלמין הישן ברחוב מאציוב (סמוך למרכז-העיר בימינו) נשמרו מצבות שלמות עם כתובות מלפני קרוב לארבע-מאות שנה. למעלה מארבע-מאות שנה התקימה הקהילה היהודית בקובל, אבל עד שנת 1758 היתה כפופה ללודמיר, ורק אז נפסקה תלותה, לפי החלטת השלטון הפולני. סוחר-קובל נהלו כבר בימים ההם עסקים גדולים ועמדו בקשרי-מסחר עם סוחרים באוצ'קוב הטטרית. בימי גזרות ת"ח ות"ט נחרבה גם קובל. תושביה היהודים נהרגו ונשארו כעשרים משפחות בלבד. אולם, יהודי-קובל בנו במהרה את עירם מחדש וחדשו את קשרי-המסחר. בשלשה במרץ 1666, ביריד בירוסלב, חתמו מנהיגי קהילות-היהודים על התחיבות כספית לגובר-המלך יאן קזימיר, והראשון לחותמים ישראל בן שמואל מקובלי. בשנת 1687, מספר פנקס „ועד ארבע-ארצות“, נוכחו ביריד בירוסלב המנהיגים האלה, שמינה-עשר מספרם, והרביעי חותם ר' חיים ב"ר משה משולם מקאוולי.

בשנת 1690, בירוסלב, חותם הששי לפי הסדר, בין ארבעה-עשר המנהיגים היהודים, יהושע סגל מקאוולי.

בשנת 1697 חתום בפנקס „ועד ארבע-ארצות“ על תקנות למדיסטים הרב ישעיהו ב"ר נתן-נטע מקראקא, חופ"ק יערוסלב, ואחר-כך בקאוולי.

מעשה בלייב הקברן

פולקלור בתי הקברות,
מתוך קיבוץ סיפורי
פולקלור קובלאיים
(עמ' 116)

סח לי אבי ז"ל: לפי הדין אסור להשאיר קבר פתוח. פעם מת אחד ממשפחת אפרת, ולייב הקברן נצטווה לכרות קבר. כרה לייב את הקבר, אולם ההלוויה עם המת בוששה לבוא. מה עשה לייב? — ירד לתוך הקבר, השתטח בו והמתין למת.

בשעה מאוחרת בלילה הגיעה לבית-הקברות ההלוויה. צועקים: לייב! לייב! ואין קול ואין עונה. ההלוויה התקרבה למקום המשוער בו נכרה הקבר. כשהתקרבו המלויים לקבר הפתוח יצא לייב ממנו ופינה את מקומו למת...

(מפי מוניה גלפרין)

פולקלור בתי הקברות,
מתוך קיבוץ סיפורי
פולקלור קובלאיים
(עמ' 118)

חיט נקי-כפיים

היה בעירנו חיט-נשים בשם איצי פארווין. עליו מספרים, שלפני מותו
צווה שיכניסו לקברו את שולחן-החיטים שעבד עליו כ-60 שנה. לכשיבוא
המשיח וישני-עפר יקיצו משנתם — יעיד השולחן לפני מלך מלכי-המלכים,
שמעולם לא נהנה מיתור, כלומר, ממה שהחיט לוקח לו ממותר האריג שנשאר
אחרי תפירת הבגד שלא בידיעת הבעלים.

(מפי ברוך בורק)

עם תחילת הכיבוש הנאצי

מוניה שגויס לצבא האדום חוזר לקובל לאחר שנישבה בתחילת המלחמה ע"י הגרמנים. מתחזה לאוקראיני, נמלט במהלך צעדה ומגיע לקובל.

ביודנראט היה משה פרל ז"ל. כשנודע לו על בואי, שלח לקרוא לי, בענין פרטי, כביכול.

הלכתי אצלו. הוא הזמינני לחדרו. הוא דבר אלי באדיבות רבה ושדלני לקבל משרת אחראי לענייני-חשמל בקסרקטינים החדשים, שנבנו ברחוב לודמיר, אחרי בית-הקברות החדש. בימים ההם חסרו בעיר חשמלאים, בעלי-מקצוע. בעל-המקצוע היחידי, אהרן צימרמן, הגיע לאפיסת-הכוחות מרוב עבודה.

הגרמנים לא קבלו את הנמוק, שחסרים בעלי-מקצוע, הם היו מופיעים ביודנראט, עוררו שערוריות, שברו רהיטים, הכו את חברי היודנראט וצרחו: הבו לנו חשמלאים! ולכן, כה שמח משה פרל לבואי. נעניתי לו וקבלתי את העבודה בקסרקטינים. כשהלכתי לעבודה, בדרך לודמיר, לא נראתה נפש חיה של יהודי.

מדי עברי ליד בית-הקברות הייתי עוצר בהלוכי ומציץ לתוכו. העזובה היתה רבה. האוקראינים כרתו את העצים, שבנפלים על המצבות היו שוברים אותן. מרחוק הסתכלתי בחלול-הקודש הזה, אבל קצרה ידי מלהושיע. זוכר אני: פעם יצאה לקראתי אשת לייב הקברן וצרחת בקולי-קולות, הלמאי מרשים לחוליגנים לבזות ולטמא קדשי-היהודים. היא ביקשתני „להשפיע“ על האוקראינים, שיחדלו מחלול בית-הקברות. נגשתי לשער. בבית-הקברות לא נשאר אף עץ והמצבות היו סדוקות ושבורות.

כעבור זמן-מה הסתדרתי בחברת-החשמל העירונית, בה עבדתי עד הקמת הגיטו. יום אחד נתנה הודעה שעל בעלי-המקצוע להצטייד בתעודות-עבודה ולהתרכז בגיטו שב„חולות“. הלכתי לועד הקהילה (היודנראט) לקבל את התעודה, ולא מצאתיה. בשטח זה שרר אי-סדר. היו כאלה שהצטידו בשתי תעודות והיו — שאף אחת לא היתה להם. הלחץ לקבלת תעודות-עבודה גדול היה ופקידי היודנרט היו חסרי-אונים לספק את כל הדרישות. בלית-ברירה סגרו אנשי היודנרט את המשרד והסתלקו. המזני אנשים ממורמרים שברו דלתות וחלונות, התפרצו פנימה וחטפו לעצמם תעודות. כה גדול היה הצמאון לחיים, כי בעלי-התעודות דימו בנפשם, שתעודה זו היא תריס בפני הפורעניות, מעין כריתת-ברית עם מלאך-המות לבל יגע בהם.

התאכסנתי אצל אחי, שגר ברחוב ליסטופדובה, בבית יחזקאל פרלמוטר ז"ל. אצל אחי התגורר יצחק בוקסר ז"ל, אחד מראשי היודנראט. בבואי לשם מצאתי את בוקסר והנה הוא מכין לעצמו הרבה סיגריות. שאלתיו לטעמו של-דבר והוא השיב בתמימות, שהגעביטסקאמיסאר קורא את חברי היודנראט לשיבת-לילה דחופה, שתימשך, ודאי עד אור הבוקר. המסכן, הוא לא ידע כי הוא הוזמן ל„ישיבה“ של-מעלה. היתה זו דרכו האחרונה ושל כל יהודי-קובל...

את 277 החללים לאחר הטבח בכיכר בריסק, מסייעים הגרמנים לבית הקברות החדש בעיר עם קבוצת יהודים שהעמיסו את החללים על המשאיות.

המתים מוטלים לפניהם, געו כלם בבכיה גדולה, תלשו שערות ראשם, טפחו על פניהם וצעקו צעקות קורעות-לב. זה הכיר בין המתים את אביו, זה הכיר את אמו, זה הכיר את אחותו, זה הכיר את אשתו וזה הכיר את ילדו הקטן. התחילו לקונן בקינות מחרידות: וי על-מה שהגיע להורינו ובנינו! אבות ואמהות יקרים, היאך יתמתם אותנו! היאך שכלנו אתכם! וי על הזיו שחשך! אחד הסתכל בבנו המת, חבקו וגפפו אל לבו ובכה בכי מר: בני יקירי, בני, בני יקירי, מי יתן מותי אני תחתיד! איך כבה מאור עיניך!

כשנכנסו הגרמנים לגיטו, התרוממתי מעל ערימת המתים וקמתי על רגלי. מוטקה וויינר הוריד מעלי את המעיל שהיה מלא כתמי-דם, הטילו על המתים וברוק שבפיו קרצף את שכבת-הדם הסמיך שכסה את פני.

הגרמנים חזרו מהגיטו, בקבוקי-יין בידיהם, וצוו על האנשים להעלות את המתים לתוך מכוניות. מוטקה וויינר פקח על "עבודה" אומללה זו וצווה עלי שאף אני אשא את המתים. בתוך ערימת המתים מצאתי את ישעיה-ליב פרידמן (אחיו של יודל סופר) ואריה לנדוי הי"ד עם תכריכים תחת בית-שחים. התכריכים האדימו מהדם ונדבקו לבגדיהם. סבורים היו המסכנים שיובאו לקבר-ישראל כדת וכדין ודאגו לתכריכים.

נגשנו לערימה בה שכבה בבה רויטר. רשמתי בפתק, לדבר לא יכולתי מהזעזוע שעבר עלי, לאט-לכם, רבותי, כאן שוכב אדם חי. הניחוח מעל למתים שלא תחנק, הנערה שכבה דוממה, לא הוציאה הגה מפיה, רגליה נפוחות היו.

פתחו את שער-הגיטו, נסענו ברחוב טריסק בכון לבית-הקברות. בהכנסנו פנימה, ראינו שבויים רוסים חופרים בור על-יד חדר-הטהרה, בקרבת-מקום אהלי-הצדיקים.

הטלנו את המתים לבור ועמדנו לסתמו. אמרתי למוטקה וויינר: מה יהא על הנערה? הנקבור במו-ידינו אדם חי? אמר מוטקה, הרי, ממילא, היא אבודה. נספר על-כך לאחד הגרמנים, שמא יתרחש נס והוא ישאירה בחיים.

הגרמנים נגשו אלינו ושאלונו, מה טעם אנו מהססים לכסות את הבור? השיבונו להם: כך וכך הדבר. שלף הגרמני את האקדח, ירה יריה אחת בראשה של בבה יריה שניה והאומללה נפלה לתוך הבור. "ועכשיו יכולים אתם לכסות את הבור" — אמר הגרמני בהרגשת ספוק, שהשכיל לפתור את הבעיה המסובכת מניה וביה.

לאשרי, לא ספרו הגרמנים את האנשים. הם בטוחים היו, שאף אני בכתובים, שאף אני כלול ברשימת המאה, ובאופן כזה חזרתי יחד אתם לגיטו השני.

את 277 החללים לאחר הטבח בכיכר בריסק, מסייעים הגרמנים לבית הקברות החדש בעיר עם קבוצת יהודים שהעמיסו את החללים על המשאיות.

פישל רויטנברג עם אלונקה ביד. נגשנו לרחוב קנטורסקה, אגרנו את הדם הקרוש בשקית, העלינו את המת על האלונקה והבאנוהו לבית-הקברות.

בבית-הקברות נתגלתה לעינינו תמונה מחרידה: אכרי הסביבה חללו את קבר ה-277 שנאספו בככר הבריסקאית, זרקו את המתים מספר פעמים מהבור, פשטו מהם בגדיהם, הסירו טבעות מהאצבעות, שעונים, עקרו שיני זהב והתעללו בגויות. המתים היו מפוררים, חלקם בתוך הבור וחלקם בשטח גדול שמסביב לבור.

נכנסתי לחדר-הטהרה ומצאתי את אסתר סטפק במצב של גסיסה. איש לא ידע, באיזו דרך הגיעה לכאן. היא שכבה ערומה, פקחה את עיניה ועצמה אותן והדיבר ניטל ממנה. שמעתי את אנחותיה ורגע קט האזנתי לפרפורי-גסיסתה. הלב מאובן היה וגם החיים ראו את עצמם כמתים.

תנאי-הקבורה האיומים

באופנים שונים היינו מגניבים מזונות לגיטו. היה לי „גוי“ מכר מכפר קרסין. כשהייתי מוביל מת לקבורה, היה מכין לי חלב, קמח, פרוטות-לחם ותפוחי-אדמה. את העושר הרב הזה קפלתי בתוך האלונקה שהחזקתיה בידי כדרך שחיל מחזיק רובה ונכנסתי בשלום לגיטו.

היה אתנו בגיטו משה פרספר הי"ד, שהיו לו שתי בנות. בנות אלו, נשמתן עדן, שלמו בחייהן בעד הכנסת מזון לגיטו. היו להן חברות נוצריות, מתקופת הלמודים, שקימו קשרים אתן.

הבנות היו משחדות את השוטר במטבעות זהב, ובאתנן זה התיר להן לצאת לשעה קלה מהגיטו, והן היו לוקחות מחברותיהן הפולניות לחם וחלב ליהודי הגיטו הנמקים ברעב. פעם נתפסו האם ושתי הבנות על-ידי טחנת-ארמרניק ונהרגו במקום.

בוזה האופן נודע לגרמנים שהיהודים מגניבים מזונות לגיטו. ולכן החליטו לתת בנו סימני-היכר, שיכירו אותנו, אפילו מרחוק. הנשים נצטוו להקיף שער-ראשן ועל הגברים גזרו לגלח שער ראשם ולהתהלך גלוי-ראש. בפרוש הודיעו, כל מי שישא בכיסו כובע — יהרג במקום. המצב הלך ורע מיום ליום.

היתה תקופת תמוה, החום היה קשה מנשוא והשמש קפחה על הראש המגולת. מענויי-תופת אלה התנפחה הגלגלת. הראש נהיה סגלגל כאבטיח, העינים יצאו מחוריהן. האומללים אבדו את צלם האדם ונהפכו למפלצות. תוי-הפנים כה שונו, עד שלא הכרתי את שכני. יתירה מזו: אשה הכירה בקושי את בעלה. לא הוגשה שום עזרה רפואית ורבים, רבים מאוד, גועו ביסורים קשים.

עיר של מתים. עיר שאפסו בה החיים. עיר, ללא אנשים חיים, ללא בתים, ללא כבישים ומדרכות. ולאן שהעין צופה ומביטה היא רואה חרבות, מייט, גלי אבנים ולבנים.

ה"עיר", שלא נשאר בה סימן של רחוב, היתה חרושה חפירות ומערכות-הגנה. היא היתה ממוקשת, והשלטים "זהירות! מוקשים!" הכריזו על הסכנה האורבת בכל צעד ושעל.

בדרך-הקרבות שהשתתפתי בהם, שנתמשכה מקובל עד סטלינגרד וחזרה עד חרקוב, ראיתי הרבה ערים חרבות, אבל חורבותיה של קובל הזכירו את חורבות-סטלינגרד.

שלושה חדשים ומחצה היתה קובל מוקפת ע"י הצבא האדום, אבל קלגסי-היטלר שר"י הפכו את העיר לנקודת-הגנה חשובה ונלחמו בה עד החייל האחרון. צעדי הראשונים היו מכוונים לדירתי ברחוב פבריצי'נה מס' 4. בדרך נס נשאר הבית עומד על תלו. מרחוק ראיתי שהוא תפוס, אבל לצערי הרב לא רעיתי ובני התגוררו בו, כי אם אכרים פולניים שגרשתים באקדח שבידי.

משם כוונתי את צעדי לבית-העלמין שברחוב לודמיר, כדי להשתטח על קבר אבי ז"ל.

בהתקרבי אליו, פגשתי לא רחוק מהכניסה הראשית באכרים אחדים שהזהירוני בל אכנס לבית-הקברות, כי כל השטח ממוקש.

בזמן הקרבות סכנתי לא פעם את חיי, לכן לא הססתי הרבה ועליתי על קברי-היקרים. אחת היא לי, אם אתרסק או שאשאר בחיים.

הגדר והשער מפורקים היו. בתוך בית-הקברות לא נשארה אף מצבה אחת שלימה. כל קבר הרוס היה והמצבות נעלמו.

שעה ארוכה שהיתי במקום הקדוש, דומה, כאילו שוחחתי והתוכחתי עם המתים, שקבריהם נהרסו בצורה כה ונדלית. שאלתי: למה הם שתקו? למה לא התנקמו במחריביהם ומהרסיהם? אבל, שאלות אלו היו, כמובן, רטוריות בלבד.

כעבור זמן-מה מצאתי מצבות אחדות בחצרות-אכרים, שהשתמשו בהן לריצוף-מדרכות.

בהתהלכי בבית-הקברות גליתי מצדיימין, ע"י השער, קבר-אחים, מקום-שם נקברו חברי "המשטרה היהודית" וחלק מה"יודנראט". לפי השערה, נטמנו בקבר-אחים זה קרוב ל-200 איש.

בוה האופן התחילו חיי בעיר והרוסה, בעיר שבליתי בה את שנות-ילדותי ובחרותי.

תרשים העיר קובל- יהושע גולדשטיין. עמ' 373
מיקום של בתי הקברות של העיר קובל לפני הכיבוש הנאצי

אזור העיר הישנה, מעל (ממערב) לרחובות בריסק ו-לודמיר (וולדמירסקיה): מימין בית הקברות העתיק (מערב לחצר הרבי מטריסק). משמאל (קצה רחוב לודמיר)- בית הקברות החדש+ קבר אחים. במרכז: בית הקברות הישן

